

Patrizia Cordin, Vittorio Dell'Aquila,
Fernando Ramallo un Sabrina Rasom

Håndpuach zo gebena atz mearare zungen pinn låntzungen

*Vürlegom vor daz zimbar, daz ladinar
un daz möknar*

Erickson

Questo volume è stato pubblicato grazie al contributo della Provincia Autonoma di Trento per l'indagine sullo stato delle lingue di minoranza della provincia (CLAM 2021), finanziata nell'ambito degli *Atti di indirizzo per l'Università e la ricerca*.

UNIVERSITÀ
DI TRENTO

PROVINCIA AUTONOMA DI TRENTO

PROGETTAZIONE/EDITING

MEDIALAB

IMPAGINAZIONE

ANDREA MANTICA | MEDIALAB

TRADUZIONE

ANDREA NICOLUSSI GOLO, SPORTELLINO LINGUISTICO DELLA MAGNIFICA COMUNITÀ DEGLI ALTIPIANI CIMBRI

ILLUSTRAZIONI

SAMUELE PROSSER

COPERTINA

ANDREA MANTICA | MEDIALAB

DIREZIONE ARTISTICA

GIORDANO PACENZA

© 2024 Edizioni Centro Studi Erickson S.p.A.

Via del Pioppeto 24

38121 TRENTO

Tel. 0461 951500

www.erickson.it

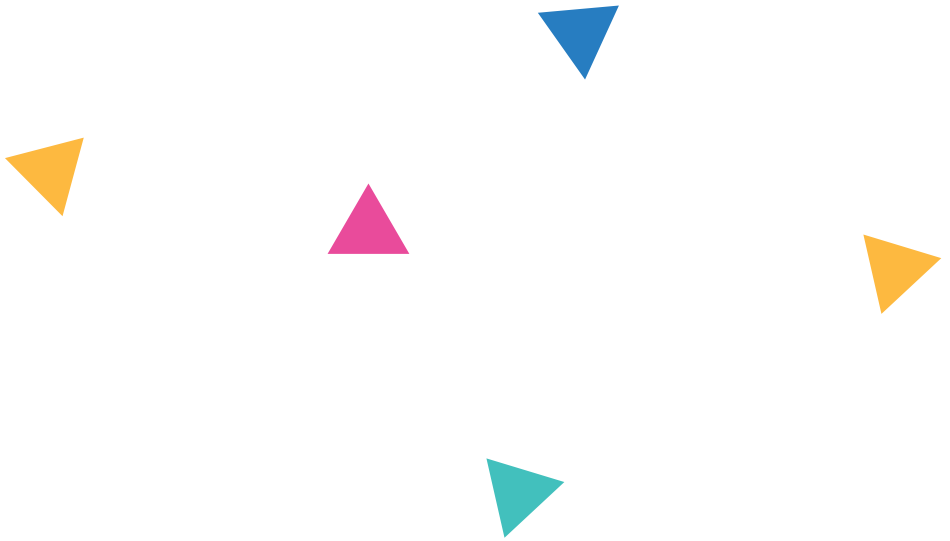
info@erickson.it

Tutti i diritti riservati. Vietata la riproduzione con qualsiasi mezzo effettuata, se non previa autorizzazione dell'Editore.
È consentita la fotocopiatura delle schede operative contrassegnate dal simbolo del © copyright, a esclusivo uso didattico interno.

Patrizia Cordin, Vittorio Dell'Aquila,
Fernando Ramallo un Sabrina Rasom

Håntpuach zo gebena atz mearare zungen pinn låntzungen

*Vürlegom vor daz zimbar, daz ladinar
un daz möknar*

Vivi. Scrivi. Pubblica. Condividi.

La nuova linea editoriale di Erickson che dà voce alle tue esperienze

È il progetto firmato Erickson che propone libri di narrativa, testi autobiografici, presentazioni di buone prassi, descrizioni di sperimentazioni, metodologie e strumenti di lavoro, dando voce ai professionisti del mondo della scuola, dell'educazione e del settore socio-sanitario, ma anche a genitori, studenti, pazienti, utenti, volontari e cittadini attivi.

Seleziona e pubblica le esperienze, le sperimentazioni e le idee che questi protagonisti hanno sviluppato e realizzato in ambito educativo, didattico, psicologico e socio-sanitario, per dare loro la possibilità di condividerle attraverso la stampa tradizionale, l'e-book e il web.

Sul sito www.ericksonlive.it è attiva una community dove autori e lettori possono incontrarsi per confrontarsi, dare e ricevere suggerimenti, scambiare le proprie esperienze, commentare le opere, trovare approfondimenti, scaricare materiali. Un'occasione unica per approfondire una serie di tematiche importanti per la propria crescita personale e professionale.

Innhalt

<i>Innvüarum</i>	9
<i>1 kapitl</i>	13
Di zungmindarhaitn in Europa	
<i>2 kapitl</i>	17
Di soziolinguistik situatziong von zungmindarhaitn in Trentino, Südtiról un in di provintz vo Belùn	
2.1. Daz ladinar	18
2.2. Daz zimbar	23
2.3. Daz möknar	25
<i>3 kapitl</i>	27
Dar ruòl vodar schual	
3.1. Bichte lirnen mearare zungen	28
3.2. Di date augelest vodar nàsüach CLAM 2021	28
<i>4 kapitl</i>	31
Didaktik arbatn	
4.1. Vorbort	33
4.2. Operatif skède	34
<i>Glosàr</i>	53
<i>Amzmasan bill bizzan mearar</i>	59

*Dejciolè raîsc, desraijé ödli y orédles, madër s'un trà
y lascè jì pîsc y mans fora por pastöra plö grassina.
Miorè, ingrassè parores y punt d'odiüda
y tla finada cíarè zoruch da n cucher ite.*

*Di burtzan, auziangse, auzzèrrn oang un oarn, gian vort
un lazzan azta hent un vüaz gian süachante mearar fruchtbaregez vuatar.
Spaizan, vöaztarn pitt börtar soin stântpunkt
un allz ummaz schaungen hintar durch an enga klust.*

Roberta Dapunt, «Vers ladin, tan rí che al é te scri»,
in *Nauz*, Folio, 2012.

Innvüarum

Di Redjong Trentino Südtiról un di provintz vo Belùn soin an interesàntegar raum zo studjara bia 'z soinse auzgemacht un drinngemacht di zungen von mindarhaitn zbisnen in zungen boda khemmen mearar geredet in dise lentar: bar vennen in disan raum drai zungen geredet vo drai zungmindarhaitn (dolomitege ladinar, möknar un zimbar) boda stian pittnàndar pinn belesch, pinn taütsch, pinn tirolar dialèkte, pinn trentinar dialèkte un pinn venedege dialèkte.

Dise lestn djardar hãm getrakk ettlane sotziàl, kulturàl un demografefe bèkslom in di lentar von Alpm, sèmm boda di zungmindarhaitn lem un ditza hatt starch gebèkslt un vil vert geermart di kompeténtzan übar dise zungen boda soin hërta mearar gemischt un hatt gevüart di laüt zo nütza hërta mearar àndre zungen. Tüat pensàrn atz biavl laüt un famildje 'z soinda zuarkhent vo àndre lentar, übarhaup in di dolomitegen teldar, biavl 'z soinse boratet pitt laüt boda nèt khànen di zung von lânt, biavl djunge soin gânt vort von lentar, daz earst vo allz von khlümmanarn, zo giana zo leba in di stattn un un ditza hatt gevüart azta bortn hërta mindar khindar un asó di lentar laise laise soinse geleart. Di tèknodjì von naüng media, di naüng sotziàl nèt, di hânttelefon hãm o vil gesbert atz bia 'z khemmenda geredet un geschribet di zungen von mindarhaitn, übarhaup zbisnen in djüngerstn redar.

Segante allz daz sèll boda iz gebèkslt in di kamöüschaft von zungmindarhaitn in dise lestn djardar, azma bill auleng prodjèkte boda gian guat zo geba mearar vèrt in zungen boda soin bintsche geredet un haltn asó lente mearare zungen, izta mångl, daz earst vo allz, zo khenna bia di sèlln boda ren dise zungen nützanse, biavl da khànen àndre zungen un bia da höarnse zuar soinar muatarzung.

Vor daz sèll izta khent augelekk di nàsüach CLAM (Cimbro Ladino Mòcheno) 2021,¹ boda hatt zuargelekk an hauf date gântz genau boda zoang bia 'z soinda gelekk di zungen von mindarhaitn in di lentar boda dise zungemindarhaitn lem, ditza in di provintz vo Tria (in di kamöünder zimbar, möknar un von Fassa tal) in di provintz vo Poatzan (in di kamöünder von Grödental un Gadertal) un in di provintz vo Belun (in di kamöünder vo Fodom, /Col un Anpezo).

Di nàsüach hatt inngevänk mearar baz 3500 laüt boda hãm zbisnen di viartza un di achtzekh djar.

Azpe strumént zo khenna bia 'z soinda gelekk di zungen von zungmindarhaitn in dise kamöünder izta khent zornìrt zo nütza an formulàr, inngetoalt in drai sektziongen un gemacht vo viartzekh vorsch. In di drai sektziongen süachtma zo vorstiana daz earst vo allz di kompeténtzan boda khön zo haba di redar übar di zung vodar mindarhait von soi kamòu un in di àndarn zungen bosa khön zo khàna

¹ Dar prodjèkt iz drinn in di vüar Briavan 2020-2022 zbisnen dar provintz vo tria un di Universitét vo Tria. Bazta auvarizkhent makmaz vennen afte web sait (<https://cimbro-ladino-mocheno-2021.lett.unitn.it/>).

— saiz di sèlln vorstànt un geredet, saiz di sèlln lai vorstànt. A zboata sektziong süacht zo darvera bia 'z khinta genützt di zung von lânt: geredet, geschribet, in famildja un auz vodar famildja un bia di khint übergètt in naüing djeneratziongen. A lestar khnopf vorsch iz übar bazta pensàrn di laüt vodar zung boda khint geredet in kamòu bosa stian. Vorànahì in drai sektziongen venntma khurtz a sàmmelung vo sotzialdemografège date (eltom, schualn, arbat, geslècht) boda servìrn zo pinta di rispòste pitt redar boda hãm spetzifège khennzaichen.

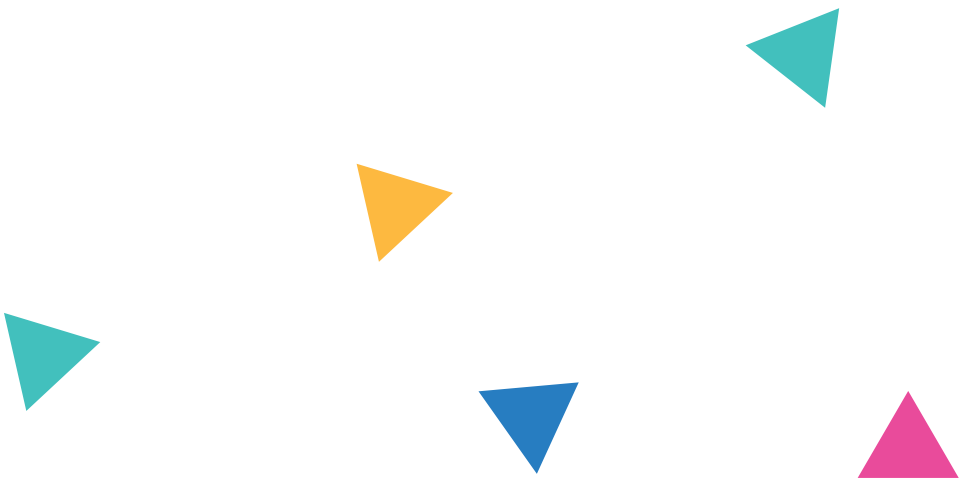
Di zukunft von zungmindarhaitn någesüacht vo CLAM iz starch gepunet pinn sèll boda bart khemmen auzgemacht pinn zungbizzschafte plàn, boda bart mochan machan krescharn da zung identitét von laüt boda ren dise zungen un, darzuar, auleng starche aktziongen zo macha khemmen in lust zo lirna di zungen von mindarhaitn in naüing redar, dise soinz laüt bodase nia hãm geredet un bölln àhevan est zo tüanaz, ma mage nèt tüan pitt mindar vo disan laüt azma bill machan übarlem di zungen. Vor daz sèll iz gantz bichte sensibilizarn di kamöüschaft von zungmindarhaitn afte zungbizzschaftege questiongen. A guatar modo àzoheva beratz vürleng dise zungen in di schualn un darzuar, matürlìch, auleng mearare trèff pinn laüt sèlbart.

In in ditza hântpuach böllbar zoang di bichtergarstn date boda auvar soin khent vodar nàsüasch un, aftz dise, vürleng a drai didaktik vürlegom zo macha in di obarschualn un in di kürs zoa zo:

- zoaga di sotziolinguistik protzèssan boma vennt in di lentar von zungmindarhaitn in di provintzan vo Tria, Poatzan un in ladinar raum vodar nàmppm provìntz vo Belùn;
- macha vorstian pezzar in redar, in naüing redar un in sèlln boda nèt ren o, bia bichte 'z soinda dise zungen un in groaz vèrt bosa hãm;
- geba didaktik struméntn zoa azta di studjént mangse vennen zo reda übar soine esperientzan un übar daz sèll bosa bizzan von zungmindarhaitn von provìntzan vo Tria, Poatzan un Belùn un khön bazza pensàrn aftaz sèll boz soinz haüt dise zungen un aftz soin zukunft.

1 kapitl

Di zungmindarhaitn in Europa

Siánka azta roatn biavl zungen 'z soinda iz nèt asó dèstar azpe ma magat gloam, azpe zung diversitét makma khön ke dar européan kontinént iz dar sèll boda hatt daz mindarste zungen vo alln: ma zeltara schiar 250 (in da gántz bèlt soindara schiar 7.000). Dar mittl nummar von zungen vor aniaglan Stato in Euròpa iz vünve, anvétze in Asia odar in Ozeanien riftma sin atz vüchtzekh zungen vor Stato. Ma sait in an kontinént boda hatt daz mindarste redar vor aniaglana zung (in mittl drai mildjü).

Di zungen geredet in Euròpa soin geschèttz daz mearaste azpe zungmindarhaitn, ke 'z bill soin gemuant ke in di djarhundart – bo mearar, bo mindar – soinsa khent genützt lai in famildja, un gántz bintsche in öffentleschen okasiongen (übarhaup ka schual, in verwaltung odar in di media). Ditzta hatt gevüart aftna starcha “zung auzbèkslom” un pittar zait zo vorliara hèrta mearar redar boda, peng mearare sachandarn, nèt lest zo maga hãm an gebinn, soinse gepuntet in åndre gröazarne zungkamöüschaft.

Zo vorstiana pezzar baz ma bill muanen pittn bort “zungmindarhait” (odar zung vonar mindarhait) iz grüntlich darkhennen ke nèt hèrta a zungmindarhait iz geredet vo bintsche odar gántz bintsche läüt. 'Z soinda zungen vo zungmindarhaitn, azpe da katalåne, boda soin geredet vo mearar läüt baz ummana gehaltet azpe ufitzieèll zung vonan gántzan européan Stato. Var daz sèll iz bichte darkhennen ke 'z soinz nèt di nümmer boda machan khemmen a zung a zungmindarhait ma 'z iz bia di zung khint genützt, di zungen khemmen z'soina mindarhaitn ombrómm da soin khent hintargedjukht vor politesche resóng un ditza hatt gevüart di kamöüschaft von redar zo vorliara di mearastn von soin zungen rècht boda – z'soina gesichart – mochan est khemmen khött in di zung vodar meararhait.

In alle di européan State soinda zungmindarhaitn, ma zbisnen disan izta a groaza diferéntz azpe status. In zèrte kase di zungmindarhaitn soin in gántzan ufitzieèll darkhennt in di lentar bosa khemmen geredet. In åndre kase soinsa darkhennt lai in zèrte sektör, baispil in di schual. An lestn, vor vil åndre zungen, anvétze, izta khummadar darkhenn odar schützt un dise soin sichar gántz sbach.

Ren da gelaichege zung sichart nèt di gelaichegen rècht: vil zungen boda soin ufitzieèll in zèrte State un soin zungen vodar meararhait, khemmen z'soina zungen vonar mindarhaitn in åndre. Nembar baispil da taütsch un da belese zung; da earst iz ufitzieèll in Taütschlånt un in Österraich da zboate in Beleschlånt. Poade, però, soin zungen vonar mindarhait in ettlane européan State. Asó genau:

- da taütsch iz a zung vonar mindarhait in Armenien, Bosnien un Herzegovina, Kroatzia, Denimark, Tschekai Republik, Ungarn, Polen, Slovakai republik, Rumenen, Serbien, Slovenien, un Ukraina;
- da belese iz a zung vonar mindarhait in, Bosnien un Herzegovina, Kroatzia, Slovenien, Rumenen, Svaitz.

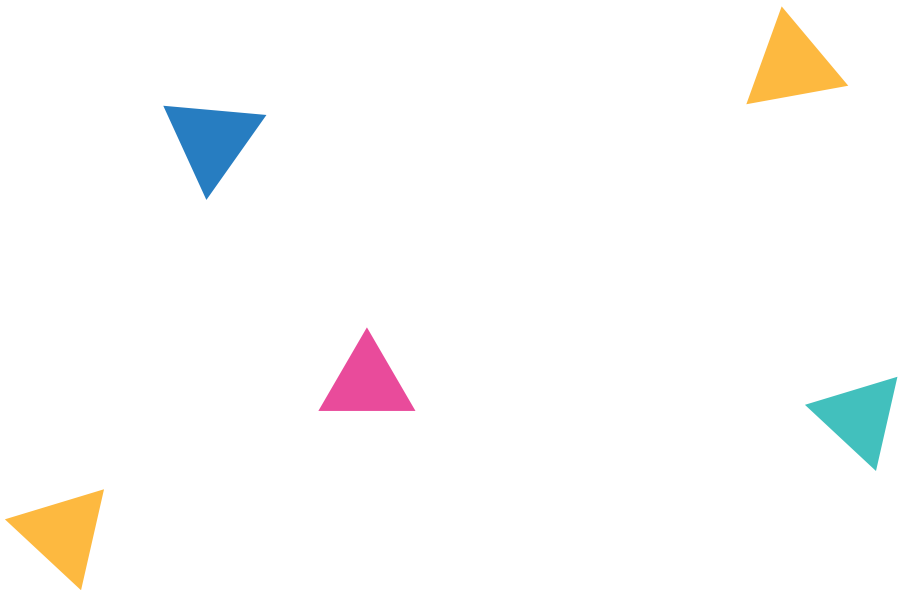
Azpar haltn kunt von State boda hãm ågenump in *Européan Briaf von Redjonaln zungen un Zungen von mindarhaitn* (Européan Rat),¹ vennbar groaze diferéntzan azpe nummar vo zungmindarhaitn geschützt. Azta in Denimark khinta darkhennt azpe zungmindarhait lai da taütsch, in Rumenen khemmendara darkhennt 20 un in Ukraina 17. Azpe nümmar o zbisnen in européan zungmindarhait soinda groaze diferéntzan; aftz ummana soinda zungen geredet lai vo mindar baz 100 laüt azpe da karain, da tartara in Polen un da portogés in Spånja odar vo mindar baz tausankh azpe da zimbar un da möknar in Beleschlánt, aft d'andar soinda zungen geredet vo mearar baz 1.000.000 laüt azpe da ungeresege in Rumenen, da skots in Ingiltèra, da galizienen un da katalenen in Spånja. Di mearastn soin geredet vo 1.000 sin afte 30.000 laüt (Ramallo 2022).

Zo bizza djüst bia 'z izta gelekk aniaglana zungmindarhait mochtma haltn kunt vo soinar stòrdja, übarhaupt vo bia 'z soinda gebèkslt di sotziàl-ekonomische, di politike un di kulturàl konditziongen boda hãm gevüart aftz disa situatzióng in Euròpa. Segante bazta vürizkhent in alle dise kamöüschaft makma vorstian pezzar bia dise zungmindarhaitn soinse drinngemacht ummana andarst baz d'andar. In zèrte kase disa zung bèkslom iz gerift sin an lestn un haüt gloabetma ke zèrte zungen bartn auzstèrm in di draitzekh djar boda khemmen. In andre kase soinse vürgemacht di sèlln boda khemmen gehozt "näüge redar" dise spiln an gantz bichtegen ruòl zo kheara zo macha bidar lem zèrte zungen von zungmindarhaitn.

¹ <https://www.coe.int/it/web/european-charter-regional-or-minority-languages/testo-della-carta>.

2 kapitl

**Di sotziolinguistik situatziong
von zungmindarhaitn in Trentino,
Südtiról un in di provìntz vo Belùn**

2.1. Daz ladinar

Di burtzan vodar ladinar zung soin getiavart no vo vor 2000 djar, balda in di lestn djar von earst djarhundart vor Gottarhearn di soldàn vo Ruam hãm vürgevãnk in alpinar raum. Daz latòin geredet von marként un von soldàn vo Ruam izzese inngemischt pinn zungen von sèlln lentar, gelebet vo rètesche, nòresche un kèltesche laüt un asó izta auvarkhent a naïga zung.

zo darkhenna da naïge zung un zo hoazase «favella ladina, odar dialetti ladini», un khödante ke 'z soinz «alle di sèlln romische zungen gepuntet vo mearare sachandarn boda nå dar khear von Alpm, geat von naschéntn von Rain sin in Adriatesche mer; [...] i rüaf ladinar raum da sèll earde boda khemmen geredet dise zungen. [...] Est disar ladinar raum iz nemear an uantzegar raum dar iz khent untarprocht [...] vodar taütschan zung vo Nòrt abe un vo åndre romische zungen vo Sud [...]».

Pittar zait di pintom vo disan zungen iz khent hërta mindar, ditza peng in barbabe boda hãm vüegevãnk in ruamesche Khoasarraich boda dena iz gevallt in vünfte djarhundart dõpo Gottarhearn. Da ladinar zung un da ladinar kultür soin asó gestãnt auszehakht in khlummane inséln auz ar abege vo alln un vo allz. Haut zo tage da ladinar zung iz geredet in drai raüm: Kantòu Grigioni in di Svaitz (rumantsch-grischun); in da Dolomitege Ladinia (dolomitege ladinar, o dar lai ladinar) in di vümf teldar boda stian ume in Sella (Fassa Tal, Gröden Tal, Gader Tal un di kmöünder vodar provìntz vo Belùn vo Fodom, Col un Anpez); in Friuli (ladinar friulâ), disar leste iz dar raum mearar in osten un dar grözarste. Di baitom zbisnen disan ladinar inséln hatt geholft azta auvarkhemmen mearare versiongen vodar zung, boda stianante bol hërta da gelaichege zung, hatt però drinn groaze diferentzan.

Daz dolomitege ladinar, boma redet in ditza hãntpuach, hatt o drinn mearare sachandarn boda bèksln vo lãnt in lãnt. Disa zung raiche iz dar spètscho vonar lentegen kultür boda gitt a starcha identitét. Di zung khint genützt in lem vo alle tage, in da öffentlesche vüarom, in di schualn un in di mass media. Dar schütz bodar khint gèt von rècht iz åndarst redjong vor redjong, ma übarhaupt in di provìntz vo Belun disar schützt iz mèchte skartz.

'Z gesetz vodar autnome Redjong Trentino Südtiról schützt di ladinar azpe draite zungmindarhait pittnãndar pittar taütschan un pittar belesan, darzuar da ladinar kamòuschaft iz darkhennt azpe zungmindarhait saiz von natzionãlege azpe von iternatzionãlege gesetz. Di ladinar vodar Provìntz vo Belùn hãm nèt di gelaichegen schütz, ma allz ummaz hãmsa da gelaichege politesche, kultüral, zungbizschaftege un sotziãl stòrdja boda khütt ke dise lentar soin in gãntzan toal vodar storegen Ladinia, un pròpio peng in sèll, khemmenda vürgetrakk zungbizschaftege prodjèkte un politike afte zung pittnãndar pittar Redjong Trentino Südtiról nidar nãmp.

Di lãntkartn bodar vennt da untar (pildar 2.1-2.3) zoang bele zungen di laüt boda lem in di ladinar kamöünder von Fassa tal in Trentino, un in di teldar

Gader un Gröden in di Provìntz vo Poatzan un in di kamöünder vodar Provìntz vo Belùn hãm khött bela 'z iz soi muatarzung in di formulàrn vodar nãsiach CLAM 2021. Haltante kunt ke di laüt dupplzung hãm gemak zoang zboa zungen legantese panãndar in zèrte kamöünder geatma übar in 100% ladinar redar.

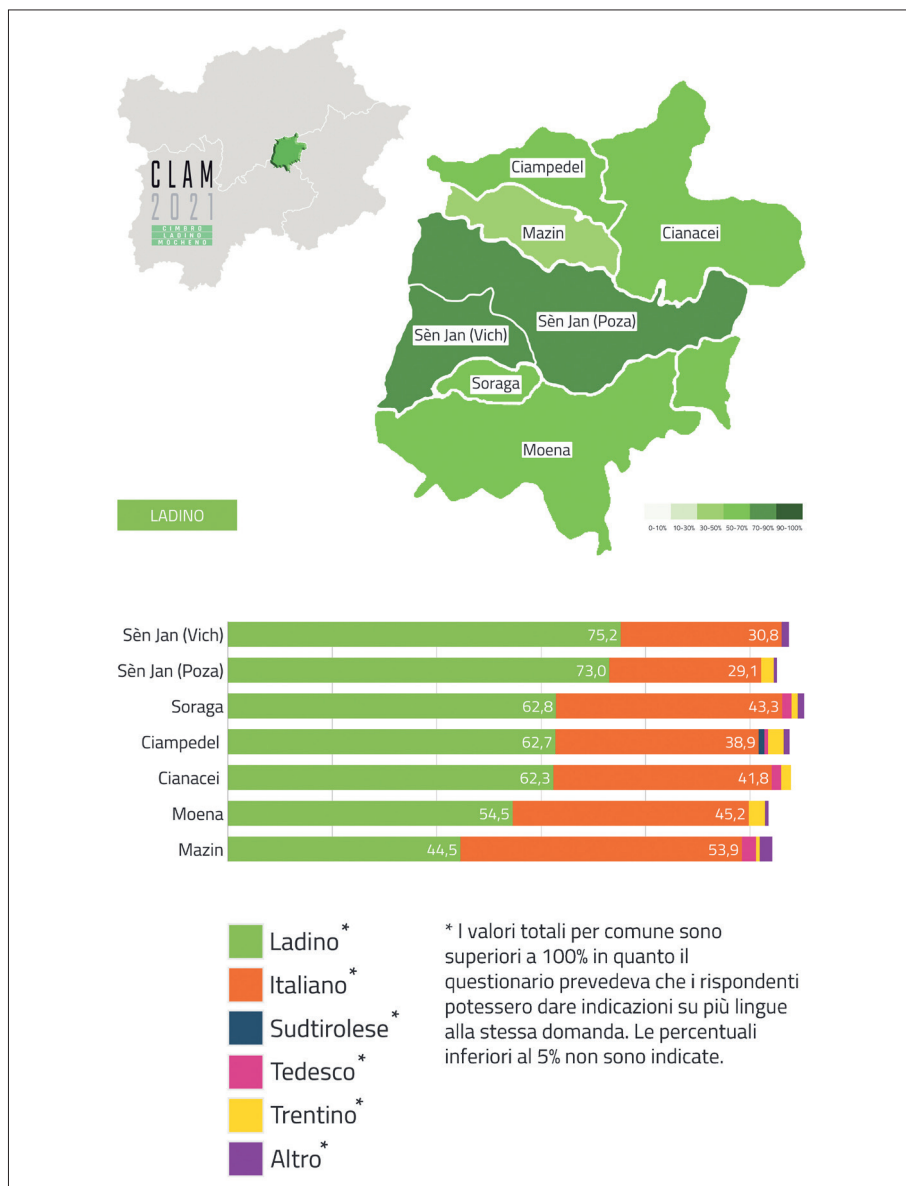

Fig. 2.1 Muatarzung in Fassa Tal.

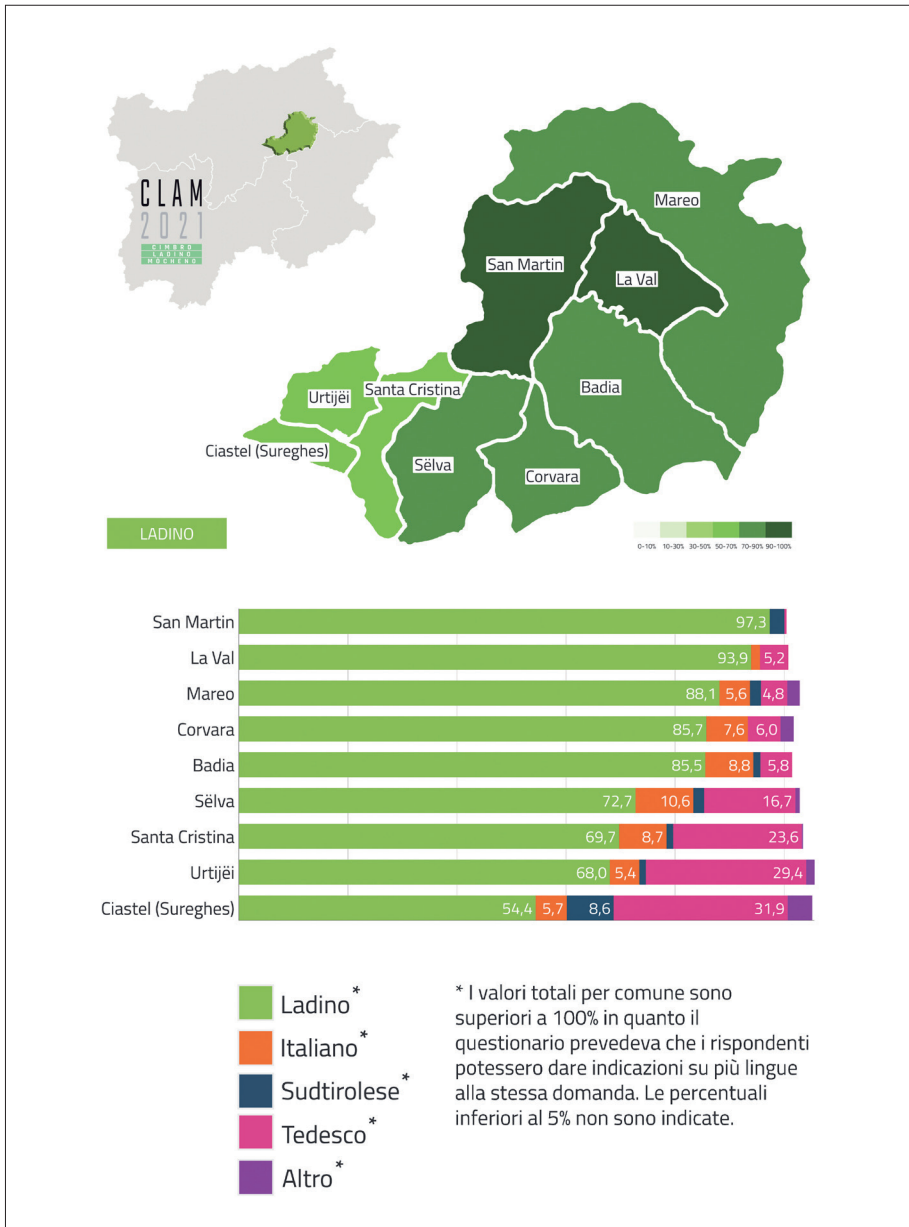

Fig. 2.2 Muatarzung in di teldar Gader un Gröden.

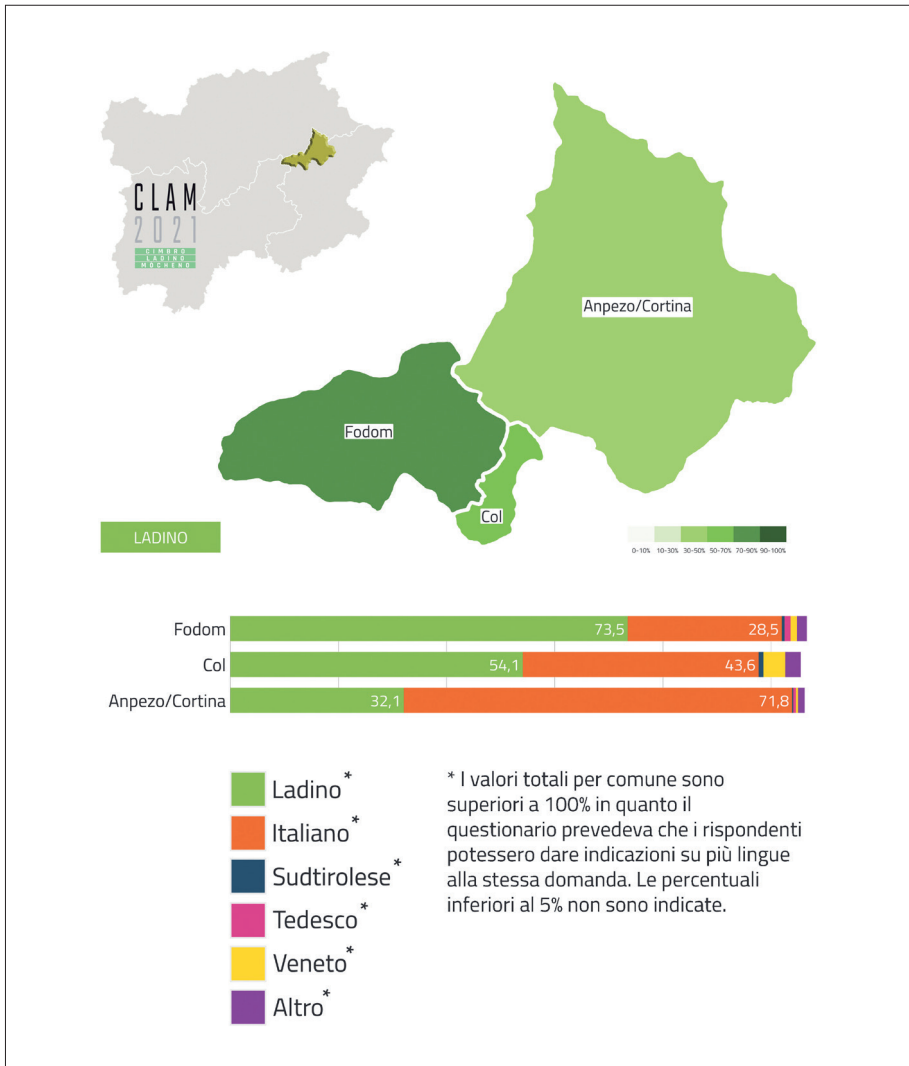

Fig. 2.3 Muatarzung atz Souramont.

In alle di Kamöünder von Fassa Tal di meararhait khüttze muatarzung ladinar (grümma varbe). Di lântkart zoaget hoatar in khèrn vodar ladinar kamöüschaft, in dar mitte von tal, in di kamöünder vo Poza un Vich boda da zungbizzschaftege identitét ladinar iz hoatar. Balmase spostàrt, anvétze, betar au odar betar nidar in tal, höartma starch in schupf von belese afte identitét von laüt, ditza ombrómm in dise kamöünder khemmenda mearar laüt vo auz peng in turismo un darzuar di laüt höarn soi muatarzung mearar azpe a dialèkt anvétze baz a djüsta zung. Allz

ummaz da ladinar identitét in fassa Tal iz starch gehöart, azma haltet kunt ke in kamòu boda hatt da ledranarste protzentual (Mazin) o, halbe laüt haltn daz ladinar azpe soi muatarzung.

Asó azpe ma hatt gesek in da pellare lântkart, in da sèll gezoaget in di Pilt 2.2 o mabar seng ke in di teldar Gader un Gröden di laüt khönse schiar alle muatarzung ladinar sin atz mearar baz dar 95%. Ma mocht khön ke in poade dise teldar venntma sin atz viar zungen geredet pittnândar alle tage: ladinar, belesch, taütsch un a südtirólar dialèkt. Ma sek darzuar ke in Gader Tal (afta rècht vodar lântkart) da ladinar zung iz gehaltet vo schiar alln in laüt soi muatarzung, in Gröden (afta tschenk) soinnante genützt alle tage mearare zungen soinda mearare rispòste, übarhaup atz Ortisei un Ciastel, in ditza lest lânt lai in a drai fratziongen di laüt khönse muatarzung ladinar. San Martin de Tor un La Val soinz di kamöünder pittar stercharstn zungbizzschaftege identitét, di protzentuàln von laüt bodase khön muatarzung ladinar soinz di höacharstn, nèt lai in Gader Tal ma in da gântz Ladinia. Nèt vor nicht in earst von zboa khamöünder hatta soinn setz dar Ladinar Institut.

Dar raum gezoaget in di lântkart 2.3 iz dar toal vodar Ladinia gehoazt Souramont, di kamöünder vo disan raum Fodom, Col un Anpezo zoang tra de se groaze diferentzan, boda abestämmenn vonar deferentegen stòrdja un deferentegen sotziàl un geografefe konditziongen. Vor bazta ágeat Fodom, a kamòu gemacht vo mearare fratziongen pittnar starchan identitét, daz sèll boda auvar iz khent makma khön az saibe gelaich azpe in di ändarn toaln vodar Ladinia di mearastn laüt khönse muatarzung ladinar. Anpezo, iz, anvétze an uantzegez lânt starch turistik un vor daz sèll pittar zait di laüt gebortet in lânt soinn khent z'soina a mindarhait, di mearastn khemmen vo auz; azpe ma mage seng in di lântkart, lai dar 30% khüttze muatarzung ladinar. Col iz a khlummadar kamòu auz ar a bege, da ladinar identitét (mearar baz halbe laüt khönse ladinar) iz mearar baz ändarst ideologesch. Col iz starch gepuntet pinn ändarn agordinar kamöünder boda soinn umenümm, boma redet zungen boden gelaichan. In di teldar vodar obar provintz vo Belùn barntma ke nâ un nâ azma geat zuar sud da ladinar identitét geat vorliarantese. Ditza khint vür siánka azta di zung steat in groazan gântzan allz ummaz ladinar. In alle drai di ladinar kamöünder vo Souramont sekma ke di laüt di mearastn vert bizzan nèt zo reda ladinar, da haltn soi muatarzung lai azpe an ainfegar dialèkt un nèt a djüsta istituzionàl zung darkhennt un asó nützansa lai hërta daz belese balda iz zo reda auz vodar famildja.

2.2. Daz zimbar

Da zimbar iz a taütscha zung boda iz khent getrakk in Veneto un in Trentino von baireschen pauarn ume 'z djar tausankh dòpo Gottarhearn. Sin daz vorgännate djarhundart da zimbar zung iz khent geredet in an groazan raum (in di zelom von djar 1920 soinda khent gemeldet 3762 laüt boda hãm geredet zimbar). Haüt zo tage daz zimbar khint geredet lai in di Provintz vo Tria in kamòu vo Lusérn, boda lem mindar baz 300 laüt. 'Z meldnese azpe zimbar ettlane laüt boda lem in åndre kamöünder vodar Provintz vo Tria, übarhaup in di lentar nãmp Lusérn, Lavròu un Folgrait un dena ka tria un ka Rovrait. In di åndarn stòregen zimbar kamöünder (di Simm vitzentinar kamöünder un di draitza veronesege kamöünder) daz zimbar khint gehaltet azpe zung von gedenkh un khint vürgetrakk pitt initsiativan von feroine vo disan lentar.

Di laüt boda khemmen hërta mindar, dar bintsche vèrt boda khint gèt disarn zung un darzuar dar schupf von trentinar belesan dialèkte geredet in di kamöünder umenümm hãm gevüart zo vorliara hërta mearar di zung, boda khint genützt bintsche un pitt hërta mindar kompeténtz. Darzuar khintze übergèt hërta mindar in khindar, übarhaup balda in famildja ummaz von zboa eltarn redet nèt di zung.

Da zimbar zung iz darkhennt vonan provintziàl gesetz von djar 1987 boda hatt augelekk in Kulturinsitut möknar-zimbar boda 'z djar 2005 iz khent getoalt in zboa autonome Insitüt. 'Z djar 1999 daz natzionàl gesetz nummar 482 hatt darkhennt daz zimbar drinn in di taütschan zungen khött aftn artikl nummar 2.

Zo lirna da zimbar zung izta a mensch in di schual vo Lavròu bodasen drindarkhennt boda macht khennen da zimbar zung un kultür in alle di klasse vodar untarschual un vodar mittlschual. In kamòu vo Lusérn daz zimbar khint genützt pittnãnder pinn belese in khindargart *Khlummane lustege Tritt*, boda innimp di khindar von sèks månat sin afte sèks djar.

Di lãntkart bodar vennt da untar (pilt 2.4) zoaget bele zungen di laüt vo Lusérn höarn azpe muatarzung asó azpe da iz khent geschribet in di formulàr vodar nãsüach CLAM 2021.

Soinante dar kamòu vo Lusérn – boda hatt mindar baz 300 laüt – dar uantzege kamòu vodar zungmindarhait in Redjong khemmenda gezoaget darzuar di laüt boda ren di zung auz von kamòu o, übarhaup in di kamöünder vo Lavròu un Folgrait un in di hauptstatt von Trentino. Von zimbar vo Lusérn di protzentuàl bodase khütt muatarzung zimbar iz obar in 50%; di protzentuàl von zimbar auz von kamòu iz vo bintsche mindar, ditza zoaget ke siãnka azta di laüt boda ren di zung soin gãntz bintsche daz zimbar iz no lente. Allz ummaz helfta sichar nèt dar zung daz sell stian auz ar a bege vodar kamòuschaft, di laüt boda vortgian un daz belese genützt lai schiar bobràll.

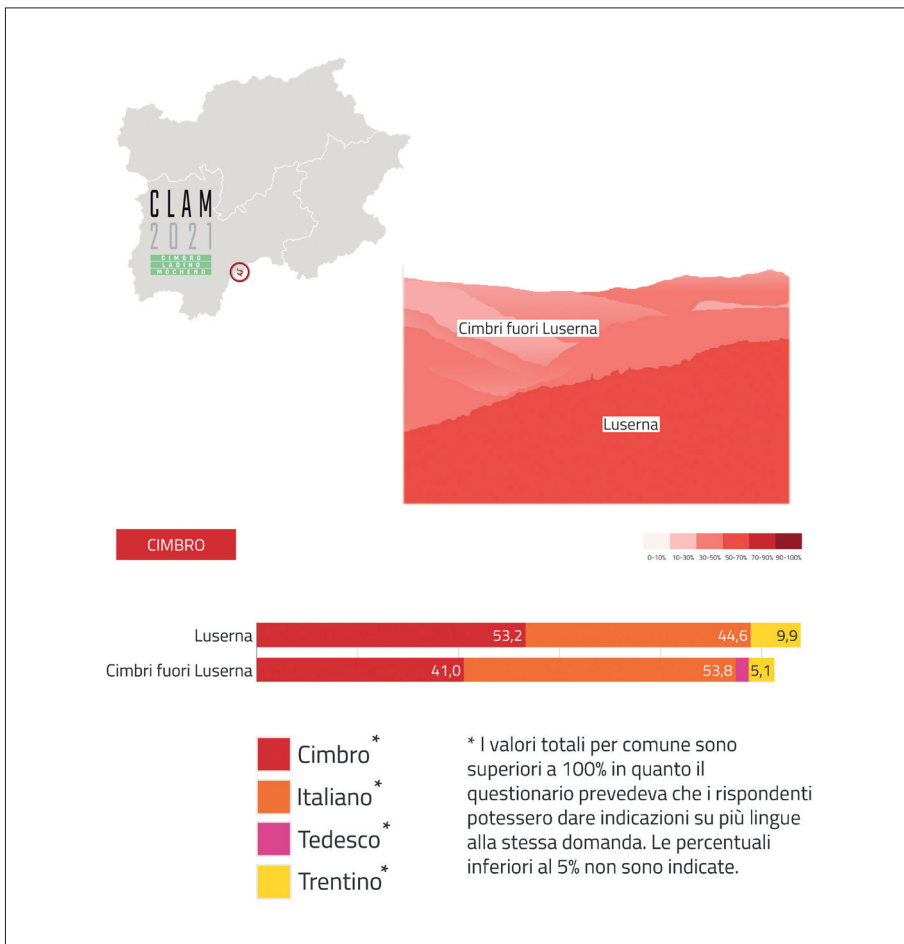

Fig. 2.4 Muatarzung vor di zimabarn vo Lusérn un von ändarn trentinar kamöüandar.

2.3. Daz möknar

Da möknar iz a taütscha bairesche zung geredet in Fersèn Tal (odar Möknar Tal) in di kamöünder vo Oachleit, Vlarotz, un Palai en Bersntol, in dise drai lentar lemde bintsche mindar baz 1000 laüt.

Di earstn boda soinn khent zo leba in ditza tal soinn gest pauarn un khnappar von Tiról un vo sèmm ummar ume in draitz djarhundart. Sin in di earstn djardar von nöinhundart 'z tal iz gestánt auzgehakht un ar a bege vo allz. Di möknar soinn gest ägeschauged letz un ditza iz vürgánt sin di lestn djar von nöinhundart balda di laüt von tal hãm ägeheft zo höara starch in vèrt vo soinnar identitét un vo soinnar kultür un zung, ditza ankunto o in darkhenn zuargètt von belese Stato (Gesetz 482 von 1999) un vodar Provìntz vo Tria, boda sa 'z djar 1987 hatt zuargètt auzolega in Kulturinsitüt möknar-zimbar boda 'z djar 2005 soinn khent zboa ummadar vor aniaglana zungmindarhait.

Da möknar zung, siänka azta ormai iz dèstar rivan in tal boda, sidar khurtza zait iz khent a zil vor in turismus o, iz no hërta di zung boda khint geredet in famildja, ma mocht khön però, ke da o di khintze genützt hërta mindar. Di djungen ren hërta mearar belesch odar di trentinar dialèkte geredet in di lentar nidar nãmp.

Daz belese iz di zung mearar genützt in khindargart un iz di zung boda khint genützt saiz in di untarschual, saiz in di mittlschual: in di untarschual izta khent inngeväart an ur zo lirna möknar un ändre zboa/viar urn boma nützt di zung vor ändre matèrie, in di mittlschual di zung khint genützt vor laboratòrie.

Laboratòrie zo lirna schraim un kürs soinn khent augelekk in di vorgännatn djar vor di maistre, vor di ägestèllte in di öffentleschen emtar un vo berda arbatet vor di kultür un vor di studjént.

Di lãntkart boma sek in pilt 2.5 zoaget bele zungen di laüt boda lem in di möknar kamöünder höarn azpe muatarzung asó azpe da auvarkhint von formulãrn vodar nãsiach CLAM 2021.

Di laüt boda höarn azpe muatarzung da möknar in di drai kamöünder von tal iz: dar 35% in Vlarotz, dar 43% in Garait un dar l'87% in Palai. Da mochtma khön ke disa kamöuschaf iz gestánt vor lãnga zait auzgehakht, a toal von tal iz schiar in gãntzan belesch (kamòu vo Sant'Orsola) un dar pèrge iz khent vüргеvãnk laise laise pitt höff auz alumma. Di drai kamöünder o soinn geströbet, daz uantzege boda iz a pizzle panãndar iz Vlarotz un nèt vor nicht iz daz sèll boda hatt daz mearaste laüt boda höarn daz belese odar in trentinar dialèkt azpe muatarzung. In obar tal, boda iz dar Kulturinsitüt, dar Kamòu vo Palai hatt a stecharna identitét un da khinta genützt mearar daz möknar nèt lai in famildja ma auz o.

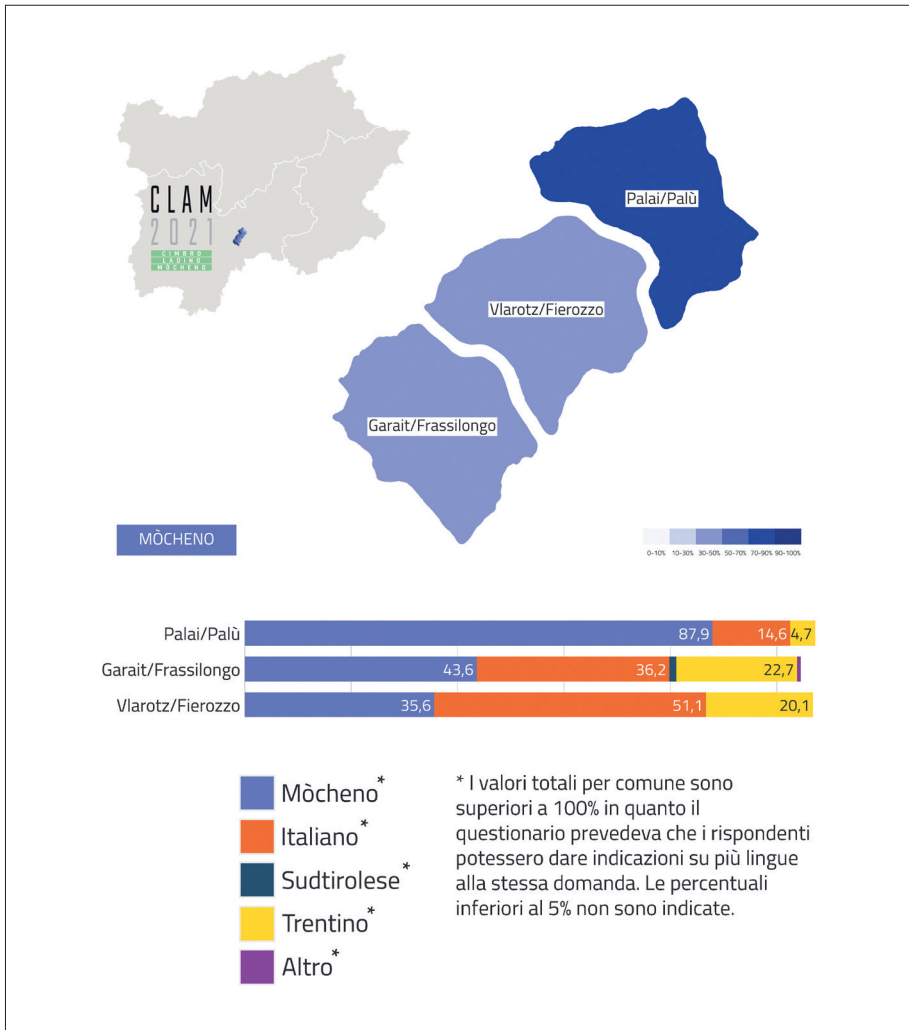

Fig. 2.5 Di muatarzung in Fèrsenal.

3 kapitl

Dar ruòl vodar schual

3.1. Bichte lirnen mearare zungen

Di lânt zungen un di sèlln von zungmindarhaitn hârn in gântzan rêcht z'soina gehaltet zbisnen in zungen nützlich vor a garadega plurilinguistik edukatzion un vor daz sèll mochten khemmen gètt dar djüst vèrt, aftz ditza haüt izta mångl zo kheara zo übarlega bia ma lirn di zungen, haltante kunt vo alln. 'Z zil iz daz sèll zo schupfa zo lirna di zungen pittnândar zoa zo machase trèffan ummana pittar ândarn. Zo tüana ditza iz bichte übarleng aftn vèrt boma gètt aniaglanar zung; schupfan azta di maistre vo deferentegen matèrdje rens tra de se un arbatn pittnândar; süachan bia innzovânga di muatarzungen, saiz geredet, saiz geschribet boda nèt sojn drinn in ufizièll curriculum vodar schual; süachan bia zo tüana zo macha vorstian in studjènt in groaz vèrt boda hârn di ândarn zungen un di ândarn kulturn un schupfanse zo "reda" darmitt; innvângen di eltarn un alle di ândarn laüt boda, auz vodar schual, arbatn vor di zungen, gemen vèrt un machan bokhennen di deferentegen kulturn.

Lirnen di zungen iz dar grunt zo geba vèrt in zungmindarhaitn, ditza iz auvarkhent von date augelest vodar sotziolinguistik nâsüach CLAM 2021.

3.2. Di date augelest vodar nâsüach CLAM 2021

Dar formulâr boda iz khent auzgètt vor di nâsüach von djar 2021 hatt vürgelekk vorsch zo vorstiana di zungbizzschaftegen kompeténtzan in di zung boda khint geredet in sojn kamòu. Ma hatt gevorst azta di kompeténtz in di zung von lânt iz gântz guat, guat, skartz, odar vor nicht, ditza vor 'z gereda, 'z gevorstiana un vorz gelesa un 'z geschriaba. Natürlich di rispòste sojn gehenk aftaz sèll boda di redar sèlbart höarn übar sojne kompeténtzan, un ditza pazzt nèt hërta pittar realtét. Siânka azma nèt habe gemak sicharnse bida in pratika dise risposte pazzan, allz ummaz soinda auvar khent hoatre zoagar bobar lazzan seng in grafiko da untar (pilt 3.1).

Bar mang seng ke da ladinar zung iz da sèll boda steat pezzar zbisnen in drain bobar hârn nâgesüacht: schiar alle di ladinar vorstian, khânen ren un lesan garècht di zung von lânt bosa lem; da khânen a pizzle mindar schraim ditza ombrómm 'z soinda hërta mindar okasiongen z'schraiba in di zung standard o.

Ândarst iz vor zimborn un möknar: di mearastn khön zo vorstiana garècht di zung von lânt un ke da khânense ren «guat genumma» un ke 'z izzen eppaz malamentrar lesanse. Gântz ledrâ anvétze izta di kompeténtz vorz geschraiba ditza ombrómm 'z soinda nèt kontèkste boda di zung khint geschribet.

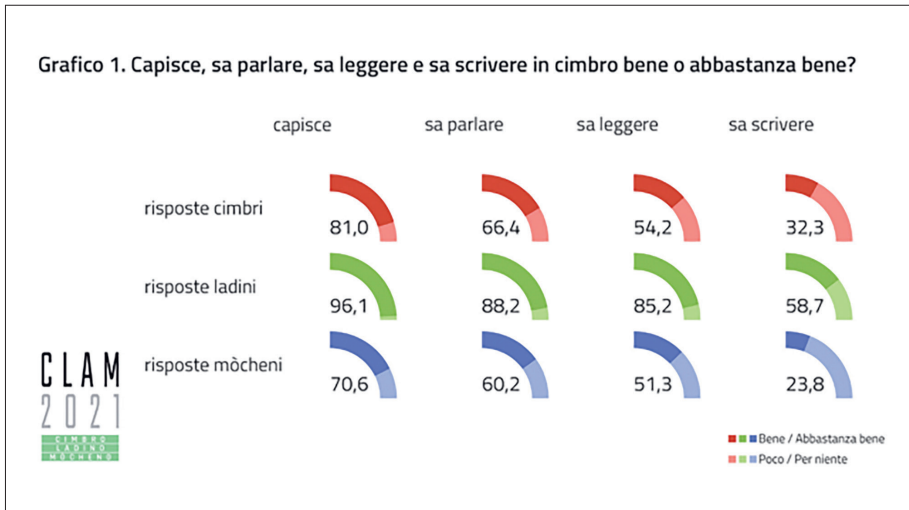

Fig. 3.1 Di kompetenzan in di zungen von zungminderhaitn.

In groazan gântzan dise date mochanaz machan übarleng aftn bichtege ruòl boda hatt an edukatziong pitt mearare zungen, disa magat gem groazan vèrt in zungen von zungminderhaitn o pezzrante di kompeténzan von redar un schupfante di studjént zo haba mearar zo tüana pitt tèkstn geschribet in zungen àndarst baz da soi.

4 kapitl

Didaktik arbatn¹

¹ Vor di vürlegom boda khemmen khött da, habar abegenump von pratische arbatn auzgett vo Ramallo et al. (2021).

4.1. Vorbort

Pinn skède vo disan kapìtl böllbar vürleng a drai sachndarn nützlich zo riva afte ziln boda soin khent augeroatet aftn pellare kapìtl vürzovüara a edukatzion pitt mearare zungen.

Bar leng vür noün aktivitétt inngetoalt in drai sektzionen. Da earst sektzion (aktivitétt 1-3) iz inngerichtet zo macha krescharn di sotziolinguistik kompetéttzan in di klassan; pittar zboate (aktivitétt 4-6) böllbar schupfan di studjétt zo übarlega afte zungen bosa khânen un vüarnse zo bèksla bia âzonemmase un zoangen bia da schöllatn khemmen genützt; pittar draite sektzion (aktivitétt 7-9) khinta gezoaget bia ma mage tüan zo venna an platz vor di zungen von zungmindarhaitn; di aktivitétt vo disarn lestn sektzion soin khent pensârt z'soina gemacht in klasse ma da mang khemmen vürgevüart in khnöpf auz vodar schual o.

Alle di vürlegom soin pensârt azpe baispiel boda di maistre mang abenemmen eppaz, di maistre sêlbart soin gerüaft auvarzovennanar naüge asó, legante panândar di arbat vo alln, khentma zo haba mearar didaktik mustarn un khint z'soina iantrar nützan di zungen von zungmindarhaitn.

Di aktivitétt boda khemmen gezoaget, bèkslante lai eppaz da un sèmm, mang khemmen gemacht pinn studjétt vodar mittlschual un vodar obarschual. Da mang khemmen darzuar vürgelekk in laboratòrie augelekk in di kamöüschaft von zungmindarhaitn boda innvângen saiz djunge, saiz alte.

4.2. Operatif skède

AKTIVITÉT N. 1 Höarnse zungmindarhait

Innvüar	Soin zungmindarhait hatt gehatt un hatt no haüt vor di kamöüschaft von redar groaze sotzial, èkonomesche un arbat konseguentzan darzuar in sèlln emotif un psikologesche. Zbisnen in bichtegarstn da sèll zo schemase vo soinar zung un nèt z'soina guat zo bèksla zung un zo nützase pinn naüing redar.
Kompito	Zoang bia ma hatt gelebet in di vorgännatn zaitn balda di zungmindarhaitn soin khent ägeschaugèt letz un hintargedjukht.
Ziin	<ul style="list-style-type: none"> – Übarleng afte zungbizzschaftege omodjenizatziong. – Khennen di stördja vodar kamöüschaft boma redet di zung vodar zungmindarhait. – Vüarn zo macha vorstian pezzar di sotziolinguistik realtét in studjént.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Dar maistro odar di maistra bart gem in viar, vümf studjént sött voucher (baispil: <i>an voucher vor an abonamént online aftnan djornàl, aftan film, zo khoava eppaz, un asó vor</i>), geschribet in ummana vo disan zungen: belesch, inglés, zimbar (odar ladinar odar möknar). Azta in klasse soinda studjént boda ren an ándra zung, almángo ummadar von voucher bart soin in da sèll zung. Di studjént khön nicht baz vor an voucher da hám. – Alle di ándarn studjént khemmen nominàrt mittarbar von maistre. – Zo haba 'z geschenkh geschribet aftn voucher, aniagladar studjánt bart mochan vorsan azzaren khemm zuargètt von mittarbar. – In mittarbar barten khemmen geschafft zuarzogeba lai di geschenkh boda soin geschribet atz belesch odar atz inglés. – An lestn di maistre bartn toaln di klasse in mearare khnöpf; balda alle di voucher bartn soin khent gezoaget, di khnöpf bartn mochan vorstian bia di geschenkh soin khent zuargètt. – Darvért bele 'z soinz gest di «regln» boda soin khent genützt zuarzogeba di geschenkh di maistre bartn vorsan aniaglan studjánt: <ol style="list-style-type: none"> 1. Bia pistode gehóart baldar iz khent zuargètt odar nèt zuargètt 'z geschenkh von voucher? 2. Bele laüt vodar kamöüschaft magatnz soin di maistre un di mittarbar? 3. Bele laüt vodar kamöüscht magatnz soin di tschelln boden iz khent zuargètt 'z geschenkh? Un di sèlln bosen nèt iz khent zuargètt? – Nå in sèll boda khint rispundart redetmada drau pitnândar.
Baz ma nützt	Kart, pennarèlln, voucher un geschenkh.
Arbat metodo	Alumma odar in khlummane khnöpf.

AKTIVITÉT N. 2
Návorsan in famildja

Innvüar	Khennen di stördja vodar zung genützt in famildja iz a bichtegar tritt zo darvera bazzez iz soi zung. In kontèkste boda soin mearare zungen abegem a zung odar an åndra in khindar hatt zo tüana pitt zungbizzschaftege ideolodjian, zo vorstiana ditza mochtma haltn kunt vodar stördja vodar famildja un bazten impaitn di redar vodar pintom boda mage soin zbisnen zung un sotziål pezzarom.
Kompito	Machan an intervista in ummaz odar in mearar vraütn übar bia da nützen un bia da gem abe di zung in djungen, bia da höarn di zung un dena khön in klasse bazta iz auvar khent.
ZiIn	<ul style="list-style-type: none"> – Darkhennen di zung ideolodjian un di tabù. – Darkhennen azta in di lestn djar hattma gebèkslt in modo zo nütza di zung. – Übarleng un vürleng aktziongen boda gem kontra in tabù bodada no soin übar di zungen von zungmindarhaitn.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Nidarleng alle pittnåndar baz zo vorsa in di intervista. <p>Di vorsch magatn soin baispil: Bela zung hasto geredet baldo pist gest khlumma? Bo hattma geredet zimbar/ladinar/mökknar un bo belesch? Bia izze gest di schual baldo pist gest djung? Bela zung hasto geredet pitt doin månn/baibe? Baz pensårsto von laüt boda nützen a zung åndarst baz da sèll bosa hãm gelirnt dahuam?</p> <ul style="list-style-type: none"> – Machan a khurtza intervista in ummaz odar in mearar laüt vodar famildja, in noon o. – Analizàrn bazta iz khent rispundart zo vorstiana bele tabù übar dar zung 'z soinda auvarkhent. – Machan bizzan bazta iz khent rispundart zo vostiana bia in aniaglana famildja di sachandarn soin åndarst. – Drauren pittnåndar aftaz sèll boda iz auvarkhent von interviste un übarleng aftz haüt un afte zukunfft vodar zung von lånt.
Arbat metodo	Alumma odar in an khnopf.

AKTIVITÉT N. 3
Noon un eltarn ka schual

Innvüar	Di interaktif khnöpf soin pensàrt azpe spetzifege edukatif metode. In disa aktivitéit in di khnöpf arbatnda pittnândar di vraütn von studjént boda, azpe fraiböllege, nemmen toal atz khnöpf vo viar, vümf laüt.
Kompito	Nemmen toal aftnan interaktif khnopf.
Ziiln	<ul style="list-style-type: none"> – Machan vorstian in vèrt boda hatt di zung in studjént un in laüt boden stian nâmp. – Auleng naüge didaktik esperientzan boda innvângen di laüt vodar kamòuschaft von redar.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Innvüarn in metodo: khön bazza soin un bia ma arbatet pittnândar in di interaktif khnöpf. – Auleng khnöpf vo viar, vümf laüt gemischt drinn pitt almânko a mentsch vo auz. – Zornirn zo macha sachandarn boda âgian dar zung un gepuntet pinn sèll boda khint getânt ka schual un pinn lem vo alle tage, vürgevüart in khlummane khnöpf (baispil an focus group aftz vorsch azpe dise: Ren ünsar zung iz vorliarn zait? Rebarsan garècht? Beratz nèt pezzar limen ren inglés?). – Draurenda un ürbarleng afte vürlegom boda soin auvarkhent.
Arbat metodo	Diskusiong in khlummane khnöpf.

AKTIVITÉT N. 4
Zungbizzschaftege pildar

Innvüar	Zoangse sèlbart pittnan disenjo, ditza gitt zuar in studjént/en zo khöda baz da höarn übar di zungen bosa khånen un übar di sèlln bosa höarn ren umenumm. Leng panåndar di zungen boda aniagladar studjént/en khånt un di toaln von laip macht vorstian di funktziongen boda håm di zungen, ma in da gelaichege zait di emotziongen boda di redar höarn balsa nützan soi muatarzung.
Kompito	Aniagladar studjånt mochtze disenjarn sèlbart un vèrm di toaln von laip, aniagladar toal pitt soinar varbe un aniaglana varbe gepuntet pittnar zung bodar khennt (geredet un/odar studjært).
Ziln	Di pildar instinktif gevèrbet soin dar punkt vo bo åzoheva zo überlega bia di redar höarn di zungen boden stian umenumm, di sèlln bosa khånen, di sèlln bosa studjærn un di sèlln gehöart ren vo åndre laüt.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Zoang baz ma bart tüan in klasse. – Aniagladar studjånt macht soin disenjo. – Zoang in klasse di disenje un überleng aftaz sèll boda iz khent gemacht.
Baz ma nützt	Kart, lèpes odar un penarèlln.
Arbat metodo	Ma arbetet alumma un dena zoagetma bazma hatt getånt in klasse.

AKTIVITÉT N. 5
Code mixing un code-switching

Innvüar	<i>Code-mixing</i> un <i>code-switching</i> mang helvan zo macha übarleng, pitt spass o, di djungen afte zungbizzschaftege kompeténtzan bosa hãm atz mearare zungen un in di sèlln kontèksten boda a zung geat übar dar ändarn.
Kompito	Ren übar mearare argométn nützante, åna zo pensarada, börtar un kostruziongen vo åndre zungen un süachan zo khöda daz peste boma mage daz sèll boma bill machan bizzan.
Ziiln	<ul style="list-style-type: none"> – Khennen pezzar di zungen von mittschüalar un vorstian in vèrt boda hãm di mearar zungen boda a mensch khennt. – Übarleng in bele kontèkste 'z khemmenda genützt di zungen boma khennt.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Machan vorstian bazzez billn soin gemuant <i>code-mixing</i> un <i>code-switching</i>. – Boroatn daz mindarste zen zettela aniaqlaz übar an argométn zo redada drau (baispil: kontàrn baz ma hatt getànt an sàntzta abas, schraim übar an monumént, kontàrn balma sait gânt atz mer odar au pa pèrng, dar auto boda gevallt daz mearaste, di Bonichtn in famildja: bazma èztt, di tradiziongen, un asó vort): di zettela khemmen gelekk in a skattl un dena ziaqatmase auz. – Khön baz ma hatt zo tüana. – Inntoaln di klasse in khnöpf vo viar, vümf laüt. – Machan auzziang in aniaqlan khnopf an argométn. – Ren drinn in khnopf nützante åna zo pensarada <i>code-mixing</i> un <i>code-switching</i>. – Vorsan aniaqlan studjânt/en auzomercha biavl zungen dar hatt genützt un in bele kontèkste. – Machan bizzan dar klasse bazta iz auvarkhent un übarleng bia 'z soinda khent genützt di zungen.
Baz ma nützt	A skattl, kart un vedarn.
Arbat metodo	Ma arbatet in khnöpf un dena redetmada drau alle pittnãdar in klasse.

AKTIVITÉT N. 6
Zungbizzschaftege biografi

Innvüar	Da zungbizzschaftege biografi helft zo überlega aftz soi identitét un zo vorstiana in ruòl vodar zung vo soinar zungmindarhait in sèll boma lebet alle tage.
Kompito	Kontàrn pitt nèt mearar baz 300 börtar soi zungbizzschaftege biografi: bele zungen ma hatt gelirnt un biavl djar ma hatt gehatt; bele zungen 'z khemmenda genützt dahuam, ka schual, pinn tschelln un pinn laüt; baz ma höart sèlbart vor ummana odar vor mearare zungen.
Ziiln	Machan darkhennen in studjént bia da nützen di zung odar di zungen redanteda drau un legantese a konfronto pinn mittschüalar.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Di maistre khön baztada iz zo mocha tüan un zoang instudjént bia ma macht a zungbizzschaftege biografi. – Nidarschraim di bizzschaftege biografian. – Lesan in klasse bazta iz khent geschribet un draurenda.
Arbat metodo	Alumma (in klasse odar dahuam) draurenda in klasse.

AKTIVITÉT N. 7
Djunge linguistik Pläner

Innvüar	Vürleng prodjèkte zo schütza di zung von zungmindarhaitn un nemmen sèlbart toal auzohaltase un vürzovüarase gitt zuar in djungen zo vorstiana in groaz vèrt bose hatt un darzuar z'soia se sèlbart protagonistn vo soinar zukunfft.
Kompito	Nidarschraim an prodjèkt zo geba vèrt dar zung vodar midarhait in an stotziäl kontèkst (in familja, in klasse, in khnopf von tshelln, atz birnhaus, afn bus).
Ziiln	<ul style="list-style-type: none"> – Innvången di djungen zo vorstiana pittnåndar bettana zukunfft 'z hatta di zung vodar mindarhait. – Machan nemmen toal in djungen afte zung politik un innvångense nidarzolega in zung plån von soia lânt. – Machan vorstian in djungen da zungbizschaftege questiong.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Ma toalt inn di klasse in khnöpf vo 4-5 laüt. – In sèlln boda nemmen toal khinten gevorst in bele kontèkste di zung vodar mindarhait khint nemear genützt. Baispil: atz birnhaus, in di kirch, in pause ka schual, afte <i>social media</i>, in spòrt, in a kulturàl feroine. Odar azma bill makma gian z'sega bazta iz auvarkhent vodar nåsüach CLAM un arbatn sèmm boda khint gezoaget ke di zung iz mearar debl. – Aniagladar khnopf zornirt a situatziong un schraibet nidar an prodjèkt, punkt vor punkt, bia zo macha bidar nützan in sèll kontèkst di zung vodar mindarhait. Dar prodjèkt mocht innhaltn: bia ma sait gelekk, ombrómm di zung sèmm khint nemear genützt, baz zo tüana in konkrèt vor di zung, pitt beln strumentn ma tüatz un in biavl zait. – Auleng ummadar odar mearare prodjèkte boda innvånk di zungmindarhait.
Baz ma nützt	Struméntn zo macha di prodjèkte vürgelekk. Vor zèrte bartma mochan eppaz zern o.
Arbat metodo	In khnöpf, pittnåndar pinn maistre.

AKTIVITÉT N. 8
Naüge redar: an oportunitét

Innvüar	Ma mage nèt tüan pitt mindar von naüng redar azma bill machan übarlem di zungen von zungmindarhaitn. In a gesèllschaft pitt mearare zungen un mearare fòlk azpe da sèll boma vennt in di lentar von Trentino-Südtiról un in di provintz vo Belum, hám an oportunitét auzolega prodjèkte zo geba vèrt in naüng redar iz eppaz gántz bichte.
Kompito	Darkhennen in klasse di mittschüalar boda soin naüge redar, un vürleng situatziongen boda khint genützt di zung vodar zungmindarhait.
Ziiln	<ul style="list-style-type: none"> – Auhalt un schützan di laüt boda detzidarn zo lirna di zung vodar zungmindarhait. – Machan vorstian in studjént a bettana oportunitét 'z iz lirnen ummana vo disan zungen. – Helvan innzonemma di mittschüalar boda bölln lirnen a zung von zungmindarhaitn in daz sèll boma tüat. – Schupfan azta khemmen inngenumpp alle di zungen.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Machan vorstian garècht dar klasse in fenomeno von naüng redar. (schaug toal 9). Disar didaktik toal mage khemmen guat auz vodar schual o (khnöpf, feroine, afte arbat, un asó vort). – Darkhennen in klasse ber 'z magat soin a naügar redar. – Drauren in klasse in ruòl vo berda iz naüge redar. – Schupfan di laüt muatarzung zo nütza di zung vodar zungmindarhait pinn naüng redar. – Nidarleng an plân pitt spetzifège arbatn zo macha boda zuargem azta di laüt muatarzung vennense zo reda pinn naüng redar vor a zait boda magat soin lai a par månat, sèks månat, odar a schualdjar o. – Haltn an tagepuach vodar klasse boda drau soin bia 'z soinda gebèksit di sachandarn ume di naüng redar.
Arbat metodo	Draurensan in klasse (azma mage pittar gántzan schual).

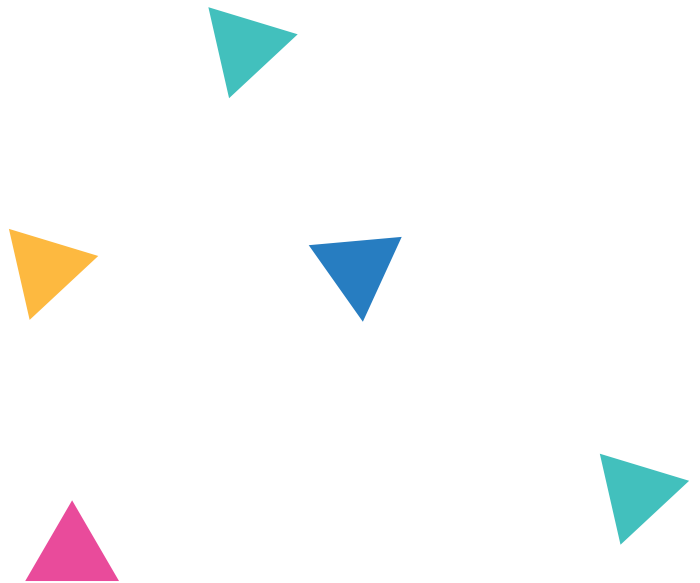

AKTIVITÉT N. 9
Nemmen inn di naüing redar

Innvüar	Machan vorstian in zungmendarhaitn bia bichte 'z soinda di naüing redar billz soin genuant gem in zungen naüge hoffe zo überleba, lazzante hintar alte tabù un innvångante alle.
Kompito	<ul style="list-style-type: none"> – Boroatn a puachliste über disan tèma någeholt von maistre. – Khön bia ma sait gelekk in lånt azpe naüge redar (aztara soin) un vürleng an prodjèkt zo süachanar hërta mearar, machante bizzan alln in vèrt boz hebat.
Ziiln	<ul style="list-style-type: none"> – Machan khennen in fenomeno von naüing redar un machan vorstian imenåndarn sèlbart in haup ruòl bosa hãm zo macha überlem di zung. – Pinn khindar un pinn djungen schupfan zo venna naüge redar, süachante zbisnen in låüt boda khemmen vo auz vor arbat, vil vert nå pittar famildja, bodase auhaltn zo leba vor hërta in üsarne lentar. – Nidarleng an prodjèkt innzonemma di naüing redar åhevante vodar schual un innvångante di kamöüschaft von zungmendarhaitn zo redada drau un zo vorstiana pezzar baz zo tüana. – Schupfan innzonemma alle åna zo vörtase zo vorliara soi kulturål un soi zung integritét.
Stèpfln	<ul style="list-style-type: none"> – Abelirnen di djungen aftn fenomeno von naüing redar gebanten a puachliste, puachan zo lesa in klasse odar dahuam. – Machan überleng di djungen, inngotolat in khnöpf, afte kapazitätét odar afte kritesche püñkt boda dar fenomeno mage hãm zo halta lente di zung. – Schraim formulårn zo macha auzvüilln in famildje. – Machan khennen garècht in tèma, nützante video, poster, un åndre sachandarn boda zoang bazzez soin di naüing redar in låüt von lånt boda soin muatarzung. – Vürleng an prodjèkt boda innvånk alle dise sachandarn, schaugante bazta hãm getånt di åndarn lentar o. – Zoang in prodjèkt dar zungmendarhait kamöüschaft.
Baz ma nützt	<ul style="list-style-type: none"> – A puachliste auzzornirt über dise tème. – Aparètt zo macha video un fotografian.* <p>*Z magata bölln soin gèlt vürzovüara in prodjèkt in di lentar un zo macha khennen baz ma tüat, ma magatze leng panåndar pittnan öffentleschen åmt , azpe a Kulturinstitut.</p>
Arbat metodo	Drau studjarnda alumma, rensan drau pittnan khnöpf, un pittar kamöüschaft von lånt.

Glosàr¹

¹ Zèrte börtar vo disan glosàr soìn abenump von *Glosario* auzgett in Ramallo et al. (2021).

Bia ma hörart di zung

Balda a zung, a dialèkt khemmen geschètz't vonar zung kamöuschaft, saiz guat, saiz letz, dise schètzung soin hërta lai emotzionàl àna z'soina übarlekk, di redar gruntse lai aftaz sèll bosa höarn se sèlbart àna zo vorsanen biz iz djüst odar vals.

Code mixing (mischan di zungen))

Balda daz gelaichege mentsch pasàrt, àna zo böllaz, vonar zung aftz d'andar, mischante drinn in gelaichege satz börtar vo mearare zungen.

Code switching (bèksln zung))

Gian vonar zung aftz d'andar, vil vert pittnar spetziwegen funktzion, redante pinn gelaichege mentsch o.

Zung rèchte

Pitt dise börtar bölltma khön ke di laüt odar di kamöuschaft hãm rècht zo nütza soine muatarzungen, siänka az nèt soin di sèlln ufizièll von lânt bosa lem odar di sèlln standard. Vor daz sèll di istituziongen boda arbatn vor da linguistik politik mochan machan gesetzt boda darkhennen di zungen von zungmindarhaitn un bodase schützan (asó azpe da khütt dar artìkl nummar 6 vodar belesan Kostitutziong: «Di Republik schützt pitt soin gesetz di zungmindarhaitn.»)

Èkologuistik

'Z bill soin gemuant ke di zungen soin toal un pintnse pinn sistèm vodar umbèlt bosa khemmen geredet. Darzuar soinz naturàln sinn khennzaichan, di zungen khemmen o studjart haltante kunt von sotziàln pintom bosa auleng, da khemmen asó z'soina zoagar vodar gesunthait vodar umbèlt o: vil vert balda sparirt a zung billz soin gemuant ke 'z lânt bosa iz khent geredet iz starch gebèkslt.

Zungmindarhaitn

Khnöpf läüt boda hãm a muatarzung åndarst baz da sèll vodar meararhait. Di meararhait di mearastn vert hatt azpe muatarzung da sèll ufizièll von Stato boda di redar gehöarn azpe pürgar. Dar kontzèpt vo zungmindarhait in Beleschlânt khint zuargètt bintsche vert, lai vor di sèlln zungen gântz åndarst baz da belese un soine dialèkte (baispil da zimbar un da möknar). 'Z khemmenda darkhennt darzuar khnöpf läüt boda, pittnåndar pittar zung, hãm an åndarz gehöara un darkhennense hoatar in an khnopf gântz åndarst, pittnar åndarn kultùr, åndarst baz da sèll vodar meararhait (baispil di ladinar).

Sotziolinguistik hintardjukh

Balda a zung khint starch hintargedjukht un lètzh geschètzh. Balda vürkhint asó eppaz di läüt boda hërta hãm geredet disa zung hevan å laise laise nemear zo redase, odar zo nützase hërta mindar un nützan, anvétze, hërta mearar da sèll boda khint hoachgeschètzt. Vor allz ditza an lestn di zung letzh geschètzt geat vorlört vor hërta.

Vil zungen

Ma redet vo vil zungen balda in a gesèllschaft, a kamòuschaf odar in an khnopf läüt lemda pittnåndar zboa odar mearare zungen un di mearastn ren alle tage mearar baz a zung.

Naüge redar

Läüt boda ren da natzionål zung boda detzidarn zo lirna un zo reda di zung vodar zungmindarhait.

In zèrte européan redjongen soinda khent augelekk strukturàln prodjèkte zo macha lirnen di zung vodar zungmindarhait in sèlln läüt boda mearar baz åndre vorstian in perikolo azta disa zung gea zo vorliarase.

Linguistik plánuug

Strumént zo schütza un vürzovüara di zungen boda soin mearar hintargedjukht, azpe di zungen von zungmindarhaitn odar, di huameschen zungen in di sèlln State boda di zung ufitzìèll iz da sèll von kolonizatör (azpe da inglés, da frantzés odar da spanjöll). Dar linguistik plánuug iz toal vodar linguistik politik.

Mearare zungen

Ma khött asó balda a mentsch nützt mearar baz a zung zo machase vorstian åna khummana fadige. Dise börtar venntmase schiar hërta pittnandar pinn börtar “vil zungen” boda bölln muanen schiar daz gelaichege, ma vor da gántz gesellschaft anvétze baz lai vorz mentsch sèlbart.

Linguistik polinomia

Ma nützt dise börtar vor alle di sèlln sachandarn fonètisch, morfologesch, sintaktik boda ågian da zung varietét, zungen boda, siánka azza hãm spetzifége diferentzan, berdase redet höartze azpe an uantzega zung.

Linguistik politik

Pinn börtar linguistik politik bölltma muanen anialglana initziatif, aniaglaz maz ågenump von istituzionen übar di zungen in an Stato (odar redjong, odar provìntz) boda geat zo sbera aftaz sèll boda zornìrn di pürgar, bela zung zo lirna un bo un bia zo nützase.

Linguistik tabù

Di laüt boda ren a zung khemmen hërta geschètzt von åndarn bodase nèt ren. Zèrte vert dise schètzung, boda soin lai daz sèll boda gloabet a mentsch, khemmen anvétze ågenump, in velom, sovl bisa beratn bar vor alle, un asó dise zungen un di laüt bodase ren khemmen geschètzt åna azta soin djüste argoméntn boda zoang ke dise schètzung soin bar un, åna khummane resong, zèrte zungen khemmen hintargedjukht, lai ombrómm epparummaz hattzan geredet letz.

Di zungen boma khânt

Di zungen boda khânt a mensch soin mearare, un halt'n inn ummana odar zboa zungen un mearare dialèkte, alle dise soin genützt nâ in regln vodar zung kamòuschaft.

Sotziòlinguistik

Diziplin augelekk atz halbe in Noünte djarhundart in USA starch gepunet pittar realtét zo zoaga bia 'z khemmenda genützt di zungen in di deferentegen sotziàl situatzionen. In Beleschlânt hattma någesüacht mearar baz ândarst atz bia da belese zung standard steat pittnândar pinn redjonâln zungen un pinn dialèkte, haltante kunt von geslècht, vodar eltom, un von sotziàl livèll von laüt bodase ren.

Zung auzbèkslom

Ditza khint vür balda zboa zungkamòuschaft gian ummana kontro dar ândarn, un hâm deferentege ekonòmege, edukatif, sotziàl un kulturâl möglichkait. Vil vert da stercharste kamòuschaft vânk vür in gântz öffentlesche platz vodar ândarn boda iz deblar un gelâk zo machase auzgian.

Standard (zung)

'Z iz a zung boda hatt soine regln nidargeschribet sichar, un iz dar mustar zo mocha nützan zo reda un zo schraiba djüst, dar mustar zo nütza un zo lîrna in di schualn.

Übargem di zung

Di zungen khemmen gelirnt in istituzionen un plètz gântz ândarst tra de se, zbisnen disan istituzionen famildja un schual soinz di bichtegarstn. In famildja di zung khint übergètt ainfach von eltarn in khindar, vonar djeneratziong aftz d'ândar. Ka schual, anvétze, di zung khint gelirnt zbisnen khnöpf gelaich boda stian in gelaichege platz. In normalege konditzionen abegem di zung von eltarn in khindarn, vo djeneratziong in djeneratziong iz daz peste boda magat soin zo halta lente a zung, ma balda di zung machtze hërta deblar daz sèll boda khint getânt in famildja zo halta lente di zung iz nemear genumma.

Dar vèrt von zungen

Aniaglana zung khint geschèttz nà in vèrt bose hatt vorz lem vo alle tage von laüt bodase ren. Darzuar, inar zung khintar zuargètt mearar vèrt balse khint gehaltet guat nèt lai zo reda darmitt ma zo geba in laüt bodase ren an hoachan *status*.

Varietà linguistiche

Alle di zungen bèksln un hãm mearare varietét, in dise varietét venntma in konkrèt bia di zung khint genützt von laüt bodase ren. Ditzu gebèksla khint auvar nà belnar stòrega zait di zung khint genützt, bo di khint genützt, ber 'z nütztze, vo baz ma redet un beln livèll ma nützt zo reda.

Amzmasan bill bizzan mearar

- Berruto G. (2007), *Situazioni sociolinguistiche e tutela delle lingue minoritarie. Considerazioni alla luce della Survey Ladins*, «Mondo ladino», vol. 31, pp. 37-63.
- Berruto G. (2010), *Italiano standard*, «Enciclopedia dell'italiano Treccani», [http://www.treccani.it/enciclopedia/italiano-standard_\(Enciclopedia-dell%27Italiano\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/italiano-standard_(Enciclopedia-dell%27Italiano)/)
- Bialystok E. (2009), *Bilingualism: The good, the bad, and the indifferent*, «Bilingualism: Language and Cognition», vol. 12, pp. 3-11.
- CLAM (2021), *Cimbro, ladino, mòcheno 2021*, <https://cimbro-ladino-moche-no-2021.lett.unitn.it/>
- Dell'aquila V. e Iannàcaro G. (a cura di) (2006), *Survey Ladins. Usi linguistici nelle valli ladine*, Trento, Istitut Cultural Majon di Fascegn / Provincia Autonoma di Trento / Centre d'Études Linguistiques pour l'Europe.
- Fiorentini I. (2020), *Il plurilinguismo dei ladini: aspetti sociolinguistici*, in P. Videsott, Ruth Videsott e J. Casalicchio (a cura di), *Manuale di linguistica ladina*, Berlin/Boston, De Gruyter, pp. 480-502.
- Garraffa M., Sorace A. e Vender M. (2020), *Il cervello bilingue*, Roma, Carocci.
- Prezzi C. (a cura di) (2004), *Isole di cultura. Saggi sulle minoranze storiche germaniche in Italia*, Luserna, Comitato unitario delle isole linguistiche; Centro di Documentazione di Luserna.
- Ramallo F., Mosquera Castro E., Martín Vázquez Fernández M., López Alonso L. (2021), *En Galego. Da minoración ao neofalantismo. Guía práctica*, Universidade de Vigo.
- Sorace A. (2020), *Più di una lingua. L'importanza del multilinguismo per gli individui e per la società*, <https://www.linguisticamente.org/piu-di-una-lingua-limpor-tanza-del-multilinguismo-per-gli-individui-e-per-la-societa/>
- Toso F. (2011), *Minoranze linguistiche*, «Enciclopedia dell'Italiano Treccani», [http://www.treccani.it/enciclopedia/minoranze-linguistiche_\(Enciclopedia-dell'Italiano\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/minoranze-linguistiche_(Enciclopedia-dell'Italiano))
- Vangsnes, Ø., Söderlund G. e Blekesaune M. (2015), The effect of bidialectal literacy on school achievement, «International Journal of Bilingual Education and Bilingualism», vol. 1, n. 16; <http://dx.doi.org/10.1080/13670050.2015.1051507>